

Ροδιακά Αιγυπτιακά “Aegyptiaca”

Μια εισαγωγή στις αιγυπτιακές εκφάνσεις της οικουμένης
του 7ου και 6ου αιώνα π.Χ.¹

Παναγιώτης Η.Μ. Κουσούλης

Αναπληρωτής Καθηγητής
Αιγυπτολογίας

Διευθυντής του Εργαστηρίου
για τον Αρχαίο Κόσμο
της Ανατολικής Μεσογείου

Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

kousoulis@aegean.gr

Το 671 π.Χ. σηματοδοτεί την υπαγωγή, για πρώτη φορά, της Αιγύπτου στη μεγάλη αυτοκρατορία των Ασσυρίων, όταν ο διάδοχος του Σεναχερίμπ, Ασαρχαδών (680-669 π.Χ.), εκστράτευσε εναντίον του τελευταίου Νούβιου φαραώ, του Ταχάρκα, και τον εκδίωξε από την Αίγυπτο. Εντούτοις, η ασσυριακή παρουσία στην Αίγυπτο δεν μακρομήρευσε. Ένας από τους τοποτηρητές του Ασσύριου βασιλιά στη Σάιδα του Δέλτα, ο Ψαμμήτιχος Α΄ — γιος του Νεχώ, από γένος Λίβυων μισθοφόρων — απελευθέρωσε την Αίγυπτο από τον ασσυριακό ζυγό και επανένωσε τη διηρημένη σε μικρές ηγεμονίες χώρα, εγκαθιδρύοντας την 26η ή Σαϊδική Δυναστεία (Jansen-Winkel 2001). Η Μεσόγειος ήταν η τότε οικουμένη και οι Έλληνες προηγούντο στην τότε «παγκοσμιοποίηση» με θεσμοποιημένο οικονομικό σύστημα που συντόνιζε τις χρηματικές ανταλλαγές, τις αγορές και τις επαγγελματικές εξειδικεύσεις. Η απελευθέρωση της Αιγύπτου συντελέστηκε με την αρωγή Ιώνων και Κάρων μισθοφόρων, τους οποίους είχε στείλει ο βασιλιάς της Λυδίας, Γύγης, ο οποίος ήθελε επίσης να απελευθερωθεί από την ασσυριακή επικυριαρχία. Περί το 570 π.Χ. ο φαραώ Άμασις προσέλαβε Έλληνες στην προσωπική του φρουρά στη Μέμφιδα, τους επονομαζόμενους «Ελληνομεμφίται» (Ηρόδοτος Β΄ 178-79). Οι Σαΐδες φαραώ επέτρεψαν στους Έλληνες εμπόρους που ακολούθησαν τους μισθοφόρους να οργανώσουν εμπορικά κέντρα στο Δέλτα: αρχικά στη Βολβιτίνη, με την αρωγή των Μιλήσιων, και εν συνεχεία, στον Κανωβικό βραχίονα του Νείλου, τη Ναύκρατη (Ηρόδοτος Β΄ 154· Vittmann 2003· Villing και Schlotzhauer 2006).

Λέξεις ευρετηρίου

Αιγυπτιακά
26η Δυναστεία
Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου
Ανατολική Μεσόγειος
Αίγυπτος
Ρόδος
Ιαλυσός
Κάμιρος
Λίνδος
πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις

1. Ενθέματα φαγεντιανής
με το ονοματόσημο του Νεχώ Β'
(Κουσουλής & Μορένζ 2007β:
185, εικ. 2).

Η ίδρυση των εμπορικών σταθμών ενίσχυσε και εντατικοποίησε τις εμπορικές και πολιτισμικές διαδράσεις στην ανατολική Μεσόγειο, οι οποίες είχαν ήδη αναζωπυρωθεί από τις φοινικικές και κυπριακές εμπορικές δραστηριότητες κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Η ανατολική Μεσόγειος μετατράπηκε σταδιακά σε ένα πολύπλοκο πεδίο ποικίλων εμπορικών δικτύων και πολιτισμικών επαφών, με την εντατικοποίηση της επικοινωνίας διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων και τη συνεπακόλουθη διακίνηση τέχνηρων, μοτίβων, συμβόλων και ιδεών. Ισχυρή ένδειξη για την πολιτισμική αυτή ώσμωση αποτελεί η αθρόα διάχυση, τόσο στον αιγαιακό χώρο αλλά και στην ευρύτερη μεσογειακή λεκάνη, αιγυπτιακών και αιγυπτιαζόντων αντικειμένων, τα οποία στη διεθνή βιβλιογραφία αποδίδονται ως αιγυπτιακά (*aegyptica*). Τα αιγυπτιακά έχουν βρεθεί σε παράκτιες και μεσόγειες θέσεις της Συρο-παλαιστίνης (Herrmann 1994, 2002), στην Κύπρο (Clercetal 1976), στην Ιταλία και την Ετρουρία (Hölbl 1979), στη Σαρδηνία και τη Μάλτα (Hölbl 1986), στην Καρχηδόνα (Vercoutter 1945) και σε άλλες θέσεις της Μεσογείου. Στον ελληνικό χώρο εντοπίζονται ήδη σε ταφικά σύνολα της Πρωτογεωμετρικής Περιόδου, αλλά η παρουσία τους γίνεται πιο έντονη κατά τον 7ο και 6ο αι. π.Χ. στα παράκτια ιερά της νοτιοανατολικής και ανατολικής Ελλάδας (ιδιαίτερα στη Ρόδο και τη Σάμο), των Κυκλάδων (Θήρα, Πάρος), της Κρήτης, της Πελοποννήσου (Περαχώρα, Άργος) και της Αττικής (Αποστολά 2015· Skon-Jedele 1994). Η πλειονότητά τους αποτελείται κυρίως από σκαραβαίους, περιάρπτα και ειδώλια φαγεντιανής με αναπαραστάσεις θεοτήτων, ανθρωπίνων μορφών ή αιγυπτιακών συμβόλων, αγγεία φαγεντιανής και χάλκινα ειδώλια θεοτήτων. Άλλες κατηγορίες με μικρότερη παρουσία περιλαμβάνουν πλάκες από φαγεντιανή ή λίθο, ένθετα διακοσμητικά μοτίβα, λίθινα αγαλματίδια, κοσμήματα, κ.ά.²

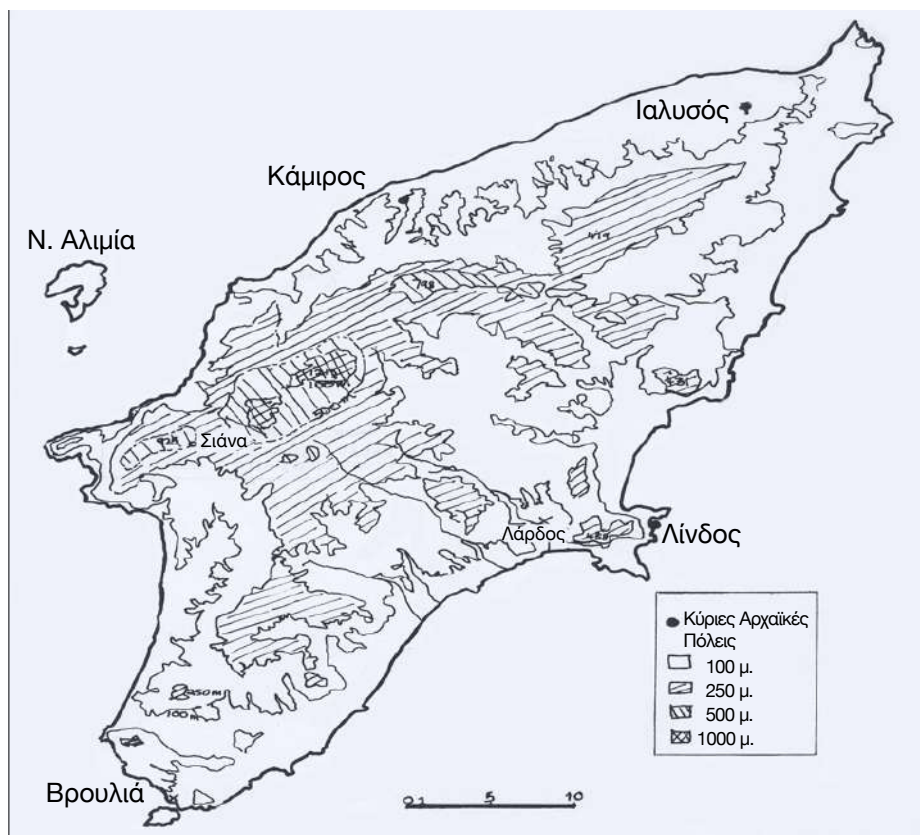
Ροδιακά αιγυπτιακά

Το νησί της Ρόδου (εικ.2) καταλαμβάνει κεντρική γεωπολιτική θέση στην νοτιοανατολική Μεσόγειο, συνδέοντας την ηπειρωτική Ελλάδα και τον αιγαιακό χώρο με την Κύπρο, τα παράλια της Εγγύς Ανατολής και την Αίγυπτο. Τα αρχαιολογικά ευρήματα από την Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού είναι σχετικά περιορισμένα και προέρχονται, κυρίως, από τους προϊστορικούς οικισμούς στα Τριάντα και την Ιαλυσό στη βορειοδυτική

πλευρά του νησιού (Mee 1988). Ο προϊστορικός οικισμός στα Τριάντα κατοικήθηκε αδιαλείπτως από την Μέση Εποχή του Χαλκού μέχρι και την Υστεροχαλκή ΙΙΑ περίοδο (14ος αι.), οπότε και εγκαταλείφθηκε λόγω της έκρηξης του ηφαιστείου της Θήρας. Ανέπτυξε πολύ στενές σχέσεις με την μινωική Κρήτη, αποτελώντας κομβικό σημείο και εμπορικό λιμάνι για όλους τους προορισμούς από την Ανατολή (Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1982). Κατά την διάρκεια της Μυκηναϊκής Περιόδου, η Ιαλυσός αναπτύχθηκε σε σημαντικό εμπορικό κέντρο, διατηρώντας τις στενές σχέσεις με την Κρήτη, την ηπειρωτική Ελλάδα, την Κύπρο και την ανατολική Μεσόγειο μέχρι και τα τέλη του 12ου αι. π.Χ. Μεγάλος αριθμός νεκρικών ευρημάτων, κυρίως μυκηναϊκών αγγείων αλλά και ανατολικών ή ανατολιζόντων αντικειμένων, όπως αιγυπτιακοί σκαραβαίοι και σφραγιδολίθοι, έχουν ανακαλυφθεί στους 125 περίπου μυκηναϊκούς τάφους που έχουν ανασκαφεί (Karantzali 2005). Μετά από ένα διάλειμμα δύο περίπου αιώνων, το οποίο χαρακτηρίστηκε από την έκρυθμη κατάσταση στον ευρύτερο μεσογειακό χώρο με τις συγκρούσεις και τις πληθυσμιακές μετακινήσεις που δεν ευνοούσαν την αρμονική συνέχιση των όποιων εμπορικών και οικονομικών ανταλλαγών, οι διεθνείς εμπορικές επαφές της Ρόδου με τη νοτιοανατολική Μεσόγειο ενεργοποιήθηκαν εκ νέου στις αρχές του 9ου αιώνα με την επαναδραστηριοποίηση του κυπριακού εμπορικού δικτύου που είχε ακμάσει κατά το τελευταίο τέταρτο της 2ης χιλιετίας π.Χ. (Åström 1998), και κορυφώθηκαν τον 7ο και 6ο αιώνα, όταν η ίδρυση της Ναύκρατης διευκόλυνε σε σημαντικό βαθμό την εμπορική και πολιτισμική επικοινωνία των δύο λαών.

Τα ροδιακά αιγυπτιακά προέρχονται κυρίως από τους αποθέτες των τριών μεγάλων ιερών της θεάς Αθηνάς στην Ιαλυσό, την Κάμιρο και την Λίνδο, καθώς και από τα νεκροταφεία στην Κάμιρο, την Ιαλυσό, το Μακρύ Λαγκόνι, το Κεχράκι, του Παπά τις Λούρες και τη Βρουλιά (Αποστολά 2015· Skon-Jedele 1994). Αν και στην πλειονότητά τους τα αντικείμενα αυτά αποτελούν προσφορές και αναθήματα, η σημασιολογία τους δεν περιορίζεται μόνο στο θρησκευτικό πεδίο, αλλά αντανακλά ένα πολυεπίπεδο διπλωματικό παιχνίδι σχέσεων και επαφών το οποίο αναπτύσσεται εξίσου στο θρησκευτικό, οικονομικό και πολιτικό/διπλωματικό πεδίο, αντανακλώντας τον σημαντικό ρόλο της Ρόδου στο μεσογειακό πολιτικοοικονομικό πλέγμα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην ανατολική Μεσόγειο, καθώς και τους έντονους πολιτικούς και

2. Το νησί της Ρόδου κατά την Αρχαϊκή Περίοδο (Webb 1978: map A).

εμπορικούς δεσμούς της με την Αίγυπτο. Η εγγύτητα της Ρόδου με σημαντικά κέντρα διαμετακομιστικού εμπορίου της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου και η άμεση σύνδεσή της με τα φοινικικά και κυπριακά εμπορικά δίκτυα συνέβαλαν σημαντικά στη συγκέντρωση, παραγωγή και διάχυση των αιγυπτιακών από τα τέλη του 8ου έως τον 6ο αι. π.Χ.

Μια πρώτη βασική υποδιαίρεση του ροδιακού corpus υπαγορεύεται από την προέλευση και τον χαρακτήρα των αντικειμένων. Διακρίνονται τρεις κατηγορίες:

- εισηγμένα αιγυπτιακά πρότυπα βασιλικού χαρακτήρα
- εισηγμένα αιγυπτιακά πρότυπα και τοπικές απομιμήσεις με αναπαραστάσεις αιγυπτιακών θεοτήτων (ανθρωπόμορφων, ζωόμορφων, μίξογενών)
- ποικιλόμορφα αντικείμενα, προϊόντα τοπικών εργαστηρίων

Τα τέχνηρα της πρώτης κατηγορίας είναι λιγότερα εν συγκρίσει με τις άλλες δύο, πολυπληθέστερες κατηγορίες, η σημασία όμως που κομίζουν ξεφεύγει από την όποια οικονομική,

εμπορική ή χρηστική τους αξία, και αποτελούν «οχήματα» νοήματος ή σημείων (σημειοφόρος) (Romian 2006: 121-22). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ομοίωμα ναΐσκου με ενθέματα φαγεντιανής που έφεραν τους φαραωνικούς τίτλους του Νεχώ Β' (610-595 π.Χ.) από το ιερό της Αθηνάς Ιαλύσιας (Kousoulis & Morenz 2007) (εικ.1)· μολονότι ικανότατος ηγεμόνας και πολύ σημαντική μορφή στην πολιτική και διπλωματική σκηνή μετά την πτώση της Ασσυριακής αυτοκρατορίας, ελάχιστα μνημεία του διασώζονται (Schneider 1996). Το συγκεκριμένο μνημείο είτε φιλοτεχνήθηκε προς τιμήν του Νεχώ, είτε προσφέρθηκε από τον ίδιο προς την Αθηνά, υπηρετώντας την πολιτική της διπλωματικής προσέγγισης και της οικοδόμησης στενότερων σχέσεων με τους Φοίνικες και τον ελληνικό κόσμο.

Παρόμοια δωρεά προς τον Απόλλωνα της Μιλήτου από τον ίδιο φαραώ περιγράφει ο Ηρόδοτος στο δεύτερο βιβλίο των Ιστοριών του (Β' 159):

«παυσάμενος δὲ τῆς διώρυχος ὁ Νεκὼς ἐτρέπετο πρὸς στρατηγίας, καὶ τριήρεις αἱ μὲν ἐπὶ τῇ βορρῆι θαλάσῃ ἐποιήθησαν, αἱ δ' ἐν τῷ Ἀραβίῳ κόλπῳ

3. Ειδώλια του Μπερ από τη Λίνδο (Blinkenberg 1931: 1231-33, pl. 54).

ἐπὶ τῇ Ἐρυθρῇ θαλάσῃ, τῶν ἔτι οἱ ὄλκοι εἰσὶ δῆλοι. καὶ ταύτησί τε ἔχρατο ἐν τῷ δέοντι καὶ Συρίοισι περὶ ὃ Νεκῶς συμβαλὼν ἐν Μαγδῶλῳ ἐνίκησε, μετὰ δὲ τὴν μάχην Κάδυτιν πόλιν τῆς Συρίας ἐοῦσαν μεγάλην εἶλε. ἐν τῇ δὲ ἐσθῆτι ἔτυχε ταῦτα κατεργασάμενος, ἀνέθηκε τῷ Ἀπόλλωνι πέμψας ἕς Βραγχίδας τὰς Μιλησίων. μετὰ δὲ ἑκκαίδεκα ἔτεα τὰ πάντα ἄρξας τελευτᾷ, τῷ παιδι Ψάμμι παραδούς τὴν ἀρχήν».

Ο χαρακτήρας αυτών των δωρεών διαφέρει σημαντικά από τη σχετική αιγυπτιακή παράδοση, στην οποία ο φαραώ προσφέρει τρόφιμα, γαίες και άλλα αγαθά με αντάλλαγμα αιώνια δύναμη και πολιτική κυριαρχία. Εδώ ο Αιγύπτιος φαραώ παρουσιάζεται ως ἥρωας-πολεμιστής σύμφωνα με την ελληνική αντίληψη της βασιλείας. Μια τέτοια διαφοροποίηση στόχευε αφενός μεν στην ικανοποίηση των Ελλήνων μισθοφόρων που υπηρετούσαν στο αιγυπτιακό στράτευμα, με τη βοήθεια των οποίων είχαν καταφέρει τις πολύ σημαντικές νίκες στην Ανατολή, και αφετέρου σε μια πιθανή, συγκριτική θεώρηση του Απόλλωνα με τον Αιγύπτιο θεό Ὄρο, τον βασιλικό θεό *par excellence*, στην περίπτωση της Μιλήτου, ή της Αθηνάς με την Νήθ, στην περίπτωση της Ιαλυσού. Η Νήθ ήταν η πατρώα θεότητα της Σαΐδος στο Δέλτα του Νείλου, τόπου καταγωγής αλλά και ταφής των φαραώ της 26ης Δυναστείας. Οι δωρεές του Αιγύπτιου φαραώ προς τους ελληνικούς θεούς δεν

τον καθιστά αυτομάτως και ελληνόφιλο. Θα μπορούσαν, ωστόσο, να απηχούν συγκεκριμένες πολιτικές, διπλωματικές και οικονομικές ευαισθησίες στην πολιτική του συγκεκριμένου φαραώ και να θεωρηθούν, κατά συνέπεια, υλοποιήσεις μίας πολύσημης οικονομίας στον ορίζοντα της θρησκείας και της εξωτερικής πολιτικής. Παράλληλα, δεν αποκλείεται να αντανakλούν την ύπαρξη κάποιων βασικών γνώσεων για την εννοιολογική συσχέτιση ελληνικών και αιγυπτιακών θεοτήτων (*interpretatio graeca*), μολονότι μια τέτοια συσχέτιση δεν επιβεβαιώνεται σε όλες τις περιπτώσεις, εξαιτίας της πολύπλευρης φύσης των ελληνικών θεών (βλ. παρακάτω).

Στη δεύτερη κατηγορία συναντάμε περίαπτα, φυλαχτά και ειδώλια φαγεντιανής με αναπαραστάσεις ανθρωπόμορφων, ζωόμορφων ή μιξογενών αιγυπτιακών θεοτήτων από τους αποθέτες των τριών μεγάλων ιερών του νησιού. Ξεχωρίζουν αριθμητικά οι μορφές του Μπερ (εικ. 3 και 4), του Νεφέρτεμ, του Φθα-Πάταικου (εικ. 5), μιας λεοντοκέφαλης θεότητας (Σεχμέτ ή Μπαστέτ) της Ίσιδος και του Ὄρου. Η κατηγορία αυτή δεν περιορίζεται μόνο σε εισηγμένα τέχνηρα, αλλά περιλαμβάνει και αντικείμενα τοπικής παραγωγής.³ Ιδιαίτερη προτίμηση δίνεται στην απεικόνιση υποδεέστερων, αποτροπαϊκών θεοτήτων, όπως των Μπερ και Φθα-Πάταικου, γεγονός που καταδεικνύει την εισαγωγή πτυχών της λαϊκής

4. Μάσκα του Μπες από φαγεντιανή από τη Λίνδο (Blinkenberg 1931: n. 1227).

5. Φυλαχτά με αναπαραστάσεις του Φθα-Πάταικου από τη Λίνδο (Blinkenberg 1931: n. 1168-69).

λατρείας και μαγικής πρακτικής των αρχαίων κατοίκων της Νειλοχώρας στο λατρευτικό περιβάλλον της αρχαϊκής εποχής. Παράλληλα, η σχετικά μικρή παρουσία αυτών των τέχνηργων στα ταφικά σύνολα του νησιού, με την εξαίρεση μιας πλούσιας ταφής από το Μακρύ Λαγκόνι της Καμίρου που εμφανίζει ικανή συγκέντρωση αιγυπτιακών (Jacorí 1931: 318-19· Webb 1978: 93-4, 435, 458-59), καταδεικνύει ενδεχομένως τη μη-εξοικείωση με τις μεταθανάτιες αξίες και τους συμβολισμούς τους.

Ιδιαίτερα δημοφιλής στη Λίνδο (Blinkenberg 1931: 331-42· Skon-Jedele 1994: 2217-21), με μικρότερη παρουσία στην Ιαλυσό (Skon-Jedele 1994: 2418-26) και την Κάμιρο (Jacorí 1933: 304-321), ήταν τα περίπτα και ειδώλια με απεικονίσεις των Μπες και Φθα-Πάταικου. Ο λεοντοκέφαλος Μπες (μετέπειτα Βησάς) εξελίχθηκε σε μία από τις σημαντικότερες θεότητες της λαϊκής λατρείας στην Αίγυπτο από το Νέο Βασίλειο και εντεύθεν (Romano 1989). Προστάτιδα θεότητα των γυναικών, του τοκετού και των νεογνών, αλλά και της ύπαρξης στο Επέκεινα, υπηρετεί ιδιαίτερους αποτροπαϊκούς ρόλους (Altenmüller 1965). Αξιωματική είναι η αναπαράσταση του Μπες με μικροσκοπική, πιθανά βρεφική μορφή, σε δύο ειδώλια φαγεντιανής από την Ιαλυσό που απολήγουν σε στέλεχος (Skon-Jedele 1994: 2395-98, αρ.κατ. 4415-16), μια σύνθεση που υπογραμμίζει την εξοικείωση με τον ιδιαίτερο, προστατευτικό για

τα νεογνά ρόλο της θεότητας στο λατρευτικό περιβάλλον της Ιαλύσιας Αθηνάς. Η ανεύρεση τριάντα τεσσάρων σχεδόν πανομοιότυπων περιήπτων του Μπες στον αποθέτη της Λίνδου ενισχύει το ενδεχόμενο της ανάρτησής τους σε περιδέραια (Skon-Jedele 1994: 2208-10, αρ. κατ. 3455-60, 3461-94· Blinkenberg 1931: 343, 1229, πιν. 54). Παρεμφερείς αποτροπαϊκές ιδιότητες χαρακτηρίζουν και τα περίπτα με αναπαραστάσεις του Φθα-Πάταικου με όφεις στα χέρια ή το στόμα και τη μορφή της Ίσιδος στο οπίσθιο μέρος. Αρχικά ενσάρκωση του δημιουργού θεού της Μέμφιδας, Φθα, ο Πάταικος συνδέθηκε γρήγορα με τους εκπροσώπους της ηλιακής θεολογίας (αναγέννηση-δημιουργία), εξ' ου και η σύνθεσή του με τον σκαραβαίο (Dasen 1993: 95-7) ή οι ζωόμορφες παραλλαγές του ως κριός (Άμμων-Ρα) ή γεράκι (Ωρος) (Herrmann & Staubli 2010: 75-80). Η παρουσία του στη Ρόδο αλλά και στον ευρύτερο αιγαιακό κόσμο συνδέεται άμεσα ή έμμεσα με την εικονογραφική διαμόρφωση ελληνικών δαιμονικών μορφών, όπως για παράδειγμα των προγαστόρων νανόμορφων δαιμόνων που απεικονίζονται σε πήλινα ή ξύλινα ειδώλια και αγγεία από το 600-520 π.Χ (Αποστολά 2015· Dasen 1993: 200-45).

Η ιδιαίτερη πολιτισμική σύνδεση της Ρόδου με τη Μέμφιδα και τη Βουβάστη, περιοχές με έντονο ελληνικό στοιχείο λόγω της εγκατάστασης ελληνικών μισθοφορικών στρατευμάτων και εμπόρων

6. Φλασκή του νέου χρόνου με την ονοματόδελτο του Ψαμμήτιχου Β΄ ή του Απρίη από την Ιαλυσό (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου).

από τα μέσα του 7ου αιώνα, αντανακλάται στα αιγυπτιακά με αναπαραστάσεις λεοντοκέφαλων/γατοκέφαλων θεοτήτων (Skon-Jedele 1994: 2221-22, 2432-53), αλλά και στα πολυπληθή φυλαχτά με τη μορφή του Νεφέρτεμ, τον γιο της Σεχμέτ και του Φθα (Blinkenberg 1931: 338-39· Skon-Jedele 1994: 2213-16).⁴ Ορισμένα ενεπίγραφα φυλαχτά με τον Νεφέρτεμ φέρουν ευχετήριες φόρμουλες, όπως αντίστοιχα παραδείγματα από τη φαραωνική

Αίγυπτο. Από την άλλη πλευρά, ισχνότερη είναι η παρουσία κυρίαρχων θεοτήτων του αιγυπτιακού πανθέου, όπως της Ίσιδος και του Ώρου. Ο τύπος που κυριαρχεί σε εισηγμένα ειδώλια του πρώτου ημίσεος του 7ου αι. π.Χ., αλλά και μεταγενέστερες τοπικές απομιμήσεις είναι αυτός της ένθρονης θεάς με τον Ώρο στην αγκαλιά της. Αρκετά παραδείγματα έχουν βρεθεί στο ιερό της Καμείρου (Skon-Jedele 1994: 2013-16· Hölbl 1994: 278-79)

7. Σκαραβαίος με αιγυπτιακό μοτίβο και την ονοματόδελτο του Ψαμμήτιχου Α΄ ή του Απρίη από την Κάμιρο (Kousoulis & Morenz 2007β: 189, εικ. 6).

και μεμονωμένα στη Λίνδο (Blinkenberg 1931: 344, αρ. κατ. 1237, πιν. 54). Λιγότερα είναι τα περιάπτα με αναπαράσταση της θεάς σε όρθια στάση, με ηλιακό δίσκο και κέρατα, τα οποία προέρχονται από τα ιερά της Λίνδου (Blinkenberg 1931: 344, αρ.κατ. 1237-38, πιν.54· Skon-Jedele 1994: 2221, αρ. κατ. 3631-32) και της Ιαλυσού (Skon-Jedele 1994: 2428-31). Σε αυτή την περίπτωση είναι πιθανή η ταύτιση με το συγκρητιστικό τύπο της Ίσιδος-Αθώρ.

Τα θεοφόρα αιγυπτιακά συμπληρώνονται με τα ζωόμορφα φυλαχτά και ειδώλια, τα περισσότερα εκ των οποίων αποτελούν προϊόντα τοπικού εργαστηρίου. Κυριαρχούν οι μορφές του γερακιού, της γάτας, του ταύρου, του πιθήκου και του κριού, διαμορφώνοντας δύο βασικές ομάδες: η πρώτη περιλαμβάνει χονδροειδή περιάπτα, μικρών διαστάσεων, και η δεύτερη μεγαλύτερα και πιο περίτεχνα ειδώλια (Webb 1978: 92-7, 103-7). Το κύριο χαρακτηριστικό και των δύο τύπων είναι η επικάλυψή τους με λευκή εφύαλωση, ενώ στίγματα μελανού υαλώματος σε επιμέρους σημεία τονίζουν συγκεκριμένες ανατομικές λεπτομέρειες των μορφών (Webb 1978: 92-3). Από τα λίγα εισηγμένα ζωόμορφα αιγυπτιακά ξεχωρίζουν τρία ιερακόμορφα περιάπτα φαγεντιανής (Jacori 1932-1933: αρ. κατ. 46, εικ. 63) και ένα κριόμορφο από την Κάμιρο (Jacori 1932-1933: 312-13, εικ. 48).

Η τρίτη, τέλος, κατηγορία περιλαμβάνει απομιμήσεις διαφόρων τύπων αγγείων, σκαραβαίων, περιάπτων και ειδωλίων, προϊόντα ενός εγχώριου εργαστηρίου φαγεντιανής, ενδεχομένως από Φοινικές τεχνίτες που είχαν εγκατασταθεί στο νησί στο τέλος του 8ου αι. π.Χ. (Webb 1978· Hölbl 2005: 117-22). Τα πρωιμότερα προϊόντα του εργαστηρίου είναι σκαραβαίοι με πρόχειρα αιγυπτιακά μοτίβα και ευχετήριες φόρμουλες, που θα γνωρίσουν μεγάλη

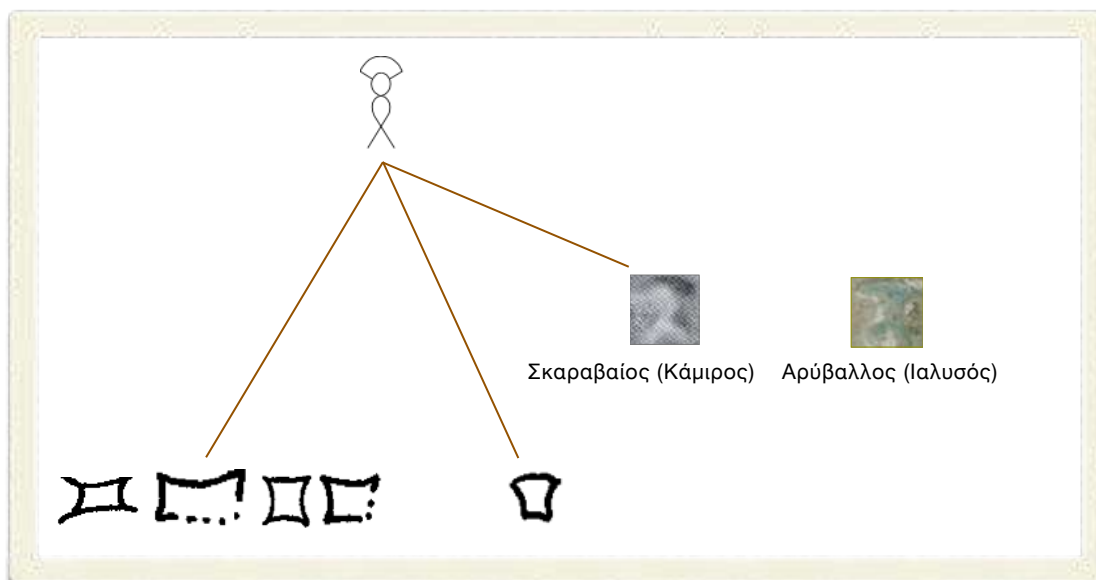

8. Αρύβαλλος με αιγυπτιακό μοτίβο και την ονοματόδελτο του Ψαμμήτιχου Α΄ ή του Απρίη από την Ιαλυσό (Kousoulis & Morenz 2007β: 189, εικ. 7).

διάδοση στον ανατολικό ελλαδικό χώρο (Εφεσος, Μίλητος, Χίος), στην Περαχώρα και τη νότια Ιταλία (Gorton 1996: 63-79). Από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ. αρχίζει η συστηματική παραγωγή αγγείων (πυξίδες, σφαιρικοί αρύβαλλοι, φλασκιά του νέου χρόνου, «διπλά αγγεία»), ενίοτε με προσθήκη αιγυπτιακών ονοματοσήμων (π.χ. Ψαμμήτιχος Β΄, Απρίης, Άμασις) (εικ. 6) και εικονογραφικών μοτίβων, καθώς και ζωόμορφων και ανθρωπόμορφων ειδωλίων (π.χ. μουσικοί με αυλό, λύρα ή τύμπανο, γυμνές γυναικείες μορφές, κ.ά.) και αγγείων (π.χ. σκαντζόχοιροι, ή με τη μορφή του Ηρακλή, του Αχελώου, κ.ά.).⁵

Τα ενεπίγραφα τέχνηρα αυτής της κατηγορίας προσφέρονται για ενδιαφέρουσες επιγραφικές αναλύσεις. Για παράδειγμα, οι δύο ονοματόδελτοι με τον φαραωνικό τίτλο του Ψαμμήτιχου Α΄ ή του Απρίη έχουν ατελώς σχεδιαστεί σε δύο αντικείμενα από δύο διαφορετικούς αποθέτες: έναν σκαραβαίο από την Κάμιρο (εικ. 7) και έναν αρύβαλλο από την Ιαλυσό (Kousoulis & Morenz 2007β) (εικ. 8).

Τα ιερογλυφικά σημεία jb και w^3h αποτελούν πρόχειρες/συντετμημένες αποτυπώσεις των αιγυπτιακών πρωτοτύπων από τεχνίτες που δεν είχαν εκπαιδευτεί στο ιερογλυφικό σύστημα μνημειακής γραφής και απεικόνισης. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η «ροδιακή» μεταφορά του w^3h -σημείου υλοποιήθηκε σε δύο φάσεις: στην πρώτη φάση τα δύο κάθετα σκέλη του σημείου δεν

9. Τοπικές απομιμήσεις του ιερογλυφικού σημείου *w3h*.

αποτυπώνονται και, σε μια δεύτερη φάση, το κυρίως σώμα ερμηνεύεται και αποδίδεται λανθασμένα ως το σημείο (δέρμα του ζώου) (εικ. 9).

Στον αρύβαλλο τα φαραωνικά ονόματα πλαισιώνονται από ένα ζευγάρι γερακιών, προσωποποιήσεις του θεού Ώρου, ενώ η επιφάνεια κάτω από τη λαβή καλύπτεται από τις μορφές δύο μικρών πιθήκων εκατέρωθεν ενός φοινικόδεντρου. Ο σκαραβαίος απεικονίζει μια σφίγγα που φέρει το διπλό στέμμα της Άνω και Κάτω Αιγύπτου και συνοδεύεται από την ονοματόδελτο του φαραώ. Δεν γνωρίζουμε ποια σημασία απέδιδαν οι Ρόδιοι τεχνίτες στη σφίγγα, ένα παραδοσιακό μυθολογικό ζώο με έντονο βασιλικό και θρησκευτικό συμβολισμό στη φαραωνική παράδοση. Ο συγκεκριμένος τύπος αγγείου, αν και φέρει σημαντικές ομοιότητες με τα πρώιμα κορινθιακά πρότυπα σε πηλό του βου αι. π.Χ., φαίνεται ότι έχει δεχθεί εξίσου σημαντικές επιδράσεις από αιγυπτιακά πρότυπα. Οι σχεδιαστικές και ερμηνευτικές διαστρεβλώσεις που παρατηρούνται στα τέχνηρα αυτής της κατηγορίας απαντώνται πολύ συχνά στο γενικότερο πολυπολιτισμικό περιβάλλον του αιγαιακού κόσμου της Αρχαϊκής Περιόδου και εντεύθεν.

Αegyptiaca και ελληνο-αιγυπτιακές ωσμώσεις στη ροδιακή «οικουμένη»

Οι ελληνικές πηγές, αρχαιολογικές και κειμενογραφικές, δεν προσδιορίζουν τα αναθήματα με κριτήριο τον τόπο προέλευσης, το υλικό ή την αξία τους: οτιδήποτε μπορούσε να προσφερθεί και, κατά αυτόν τον τρόπο, να καθαγιαστεί στο ιερό περιβάλλον ενός ναού. Τα αιγυπτιακά και αιγυπτιώδη αναθήματα στα αρχαϊκά ιερά της Ιαλυσού, Καμίρου και Λίνδου θα πρέπει να

αξιολογηθούν με βάση αυτήν την αρχή και όχι ως προϊόντα ενός εξωτικού πολιτισμού. Αποτελούν, πρωτίστως, ευχαριστήριες δωρεές προς τη ελληνική θεότητα και η όποια ειδική αξία κομίζουν, ιδιαίτερα στην περίπτωση των θεόμορφων αναθημάτων, απλώς ενισχύει τον ρόλο και την αποστολή της θεότητας-λήπτριας των προσφορών. Η επιλογή των ιερών δεν είναι τυχαία: είναι αξιοσημείωτο ότι τόσο στα επεισόδια τέχνηρα όσο και στις τοπικές απομιμήσεις κυριαρχούν μορφές που μεταφέρουν συνώνυμες των τοπικών θεοτήτων ιδιότητες και χαρακτήρες. Μια τέτοια αναγνώριση, όμως, δεν πρέπει να οδηγήσει σε έναν άκριτο συγκρητισμό της αιγυπτιακής με την ελληνική θεότητα. Ομοιότητες και διαφορές μπορούν εξίσου να ανιχνευθούν, εξαιτίας των πολυποικίλων πτυχών και χαρακτηριστικών που μια θεότητα επιδεικνύει στην ελληνική λατρευτική παράδοση. Η ανάθεση λ.χ. φυλαχτών σχετικών με τη γονιμότητα, όπως λ.χ. του Μπερ ή του Πάταικου, σε ιερά θηλυκών θεοτήτων δεν σημαίνει απαραίτητα ότι όλοι οι αναθέτες του ελληνικού χώρου γνώριζαν τη σχέση της μαγικής δύναμης του φυλαχτού με τη λατρευόμενη θεότητα. Πρέπει να εξετασθεί το ποσοστό που αντιπροσωπεύει η μορφή ενός φυλαχτού σε σχέση με άλλες στο συγκεκριμένο περιβάλλον καθώς και οι επαφές της θέσης με το πολιτισμικό ιδίωμα της Αιγύπτου, προκειμένου να διερευνηθεί το θέμα του θρησκευτικού συγκρητισμού.

Από την άλλη πλευρά, τα θεόμορφα αναθήματα δεν απογυμνώνονται από τα όποια μαγικά και αποτροπαϊκά χαρακτηριστικά τους, αλλά προσαρμόζονται και μεταπλάθονται για να συμβαδίσουν με τις εγχώριες θρησκευτικές πεποιθήσεις. Αρκετοί ερευνητές, για παράδειγμα, έχουν επισημάνει την

10. Αποσπασματικό ειδώλιο με ιερογλυφική επιγραφή (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου).

πιθανή επίδραση της εικόνας του Μπερ και του Φθα-Πάταικου στη διαμόρφωση και άλλων εγχώριων δαιμονικών μορφών, όπως λ.χ. των Ιδαίων Δακτύλων και των Κορύβαντων, των Καβείρων, της Γοργούς ή των Τελχίνων (Hölbl 1979: 125· Dasen 1993: 204). Παρομοίως, τα ισιακά ειδώλια και φυλαχτά στη Ρόδο συνάδουν με τη γενικότερη κατανομή αντίστοιχων έργων στον χώρο του Αιγαίου, στην Κύπρο και τη Συροπαλαιστίνη. Το μοτίβο της Ίσιδος με τον Ώρο είχε υιοθετηθεί στη θρησκευτική εικονογραφία του φοινικικού κόσμου ήδη από τον 9ο αι. π.Χ., όπως φανερώνουν τα ελεφαντοστέινα έργα από τη Νιμρούδ (Nimrud), ενώ αργότερα διείσδυσε και στην κυπριακή εικονογραφία, όπως μαρτυρούν αιγυπτιαζόντα κυπριακά ειδώλια του 6ου αι. π.Χ. από την Αμαθούντα και το Κίτιο (Hölbl 1994: 282-83). Η γνώση αυτή μπορεί να μεταδόθηκε έμμεσα, μέσω των Φοινίκων ή των Κυπρίων, είτε άμεσα, μέσα από τη δραστηριότητα των Ελλήνων μισθοφόρων και εμπόρων στην Αίγυπτο.

Η ταυτότητα και ο τόπος προέλευσης των δωρητών αυτών των προσφορών δεν μπορούν εύκολα να ανιχνευθούν, εξαιτίας της απουσίας επιγραφικών μαρτυριών. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι κάποιες εξ' αυτών, όπως η περίπτωση του ναϊσκου του Νεχώ Β', αποτελούν ενδείξεις διπλωματικών επαφών και πρέπει να προήλθαν από μέλη της άρχουσας τάξης, ενώ άλλες, όπως τα ειδικά περιήαπτα και φυλακτά, από ειδικές ομάδες του αρχαϊκού πληθυσμού, όπως εγκύους

γυναίκες, μητέρες, παιδιά ή συγγενείς πασχόντων και ασθενών. Έμποροι και μισθοφόροι στο αιγυπτιακό στράτευμα αποτελούσαν, επίσης, δυνητικούς κομιστές αυτών των αντικειμένων. Ένα αποσπασματικό ειδώλιο από βασάλτη ύστερης τεχνοτροπίας αλλά άγνωστης προέλευσης στο Επιγραφικό Μουσείο της Ρόδου (εικ. 10), θα μπορούσε να αναπαριστά ένα τέτοιο μέλος της αιγυπτιακής στρατιωτικής ιεραρχίας (Kousouls & Morenz -υπό δημοσίευση). Το ειδώλιο ανήκει τυπολογικά στην περίοδο που εξετάζουμε και η ιερογλυφική επιγραφή στο πεσό της οπίσθιας πλευράς καταγράφει διάφορους τίτλους, συμπεριλαμβανομένου και του «γραφέα των στρατιωτών όλων των περιοχών». Η μελλοντική έρευνα θα πρέπει, επομένως, να εστιάσει, *inter alia*, και στην αποσαφήνιση της ταυτότητας των διακομιστών και των αναθετών αυτών των αναθημάτων.

Σε κάθε περίπτωση, τα ροδιακά αιγυπτιακά συνοψίζουν την εξέχουσα θέση των τριών αρχαϊκών ιερών στο διεθνές περιβάλλον της ανατολικής Μεσογείου κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και, ταυτόχρονα, αποτελούν τις ισχυρότερες ενδείξεις μιας υψηλής, διαπολιτισμικής επικοινωνίας στο πεδίο της οικονομίας, του εμπορίου και της θρησκείας, η οποία ενισχύθηκε από ένα ήδη διαμορφωμένο δίκτυο επαφών που συνέδεε την Ιωνία με το Δέλτα του Νείλου και τη Συροπαλαιστίνη με την Ιταλία και τη Σικελία.

ABSTRACT

Rhodian Aegyptiaca

An introduction to the Egyptian expressions of the ecumene of the 7th and 6th c. BC

Panagiotis Kousoulis

Associate Professor of Egyptology

*Director of the Laboratory for the Ancient World of the Eastern Mediterranean
University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies*

Themes in Archaeology 2017, 1(1): 34-45

In the absence of adequate written evidence in the early Iron Age, our knowledge of contacts in the Mediterranean usually stem from the study and evaluation of imports and their archaeologically visible influence in indigenous material horizons. Egyptian and egyptianising objects in the Aegean and the eastern Mediterranean, the so-called Aegyptiaca, distinctively reflect a rich and complex nexus of cross-cultural contacts between Egypt and the south eastern Mediterranean region via two main channels of communication: direct contact, mainly from the Asia Minor and East Greek areas with Egypt, and via the intermediary of Phoenician artifacts, that spread all over the Mediterranean during the orientalisising and archaic periods. The Greek colony at Naukratis, in the Egyptian Delta, facilitated an undeniably great impact on one civilization to the other, which went both ways, as it is revealed in a variety of artistic and literary modes. The Aegyptiaca are somewhat related to the sacral field, but not exclusively restricted to it. Right from the start we can notice a complex interplay between the sacral, the political and economic field. Although no information on the ideological component of these votive offerings survives, the locally manufactured egyptianising objects clearly exemplify that Phoenician and Greeks had gained insight into Egyptian religious beliefs.

Key words: Aegyptiaca, 26th Dynasty, Early Iron Age, eastern Mediterranean, Egypt, Rhodes, lalysos, Kameiros, Lindos, cultural interconnections

Σημειώσεις

1. Η μελέτη και δημοσίευση των ροδιακών αιγυπτιακών από τους αποθέτες των τριών ιερών και τα ταφικά σύνολα αποτελεί μέρος του διεθνούς, διατμηματικού προγράμματος **The Aegyptiaca Project: Ecumene and Economy in the Horizon of Religion** υπό την αιγίδα των Πανεπιστημίων Αιγαίου (Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Αιγυπτιολογική Ομάδα Έρευνας Aegean Egyptology και το Εργαστήριο για τον Αρχαίο Κόσμο της Ανατολικής Μεσογείου), Βόννης (Ινστιτούτο Αιγυπτολογίας) και Θεσσαλίας (Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας), και θα ολοκληρωθεί εντός του τρέχοντος έτους. Ιστοσελίδα προγράμματος: <http://www.aegyptiaca.gr>
2. Η διασπορά αιγυπτιακών αντικειμένων στον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου μαρτυρείται ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, αλλά η αθρόα και πιο συστηματική διάδοση τους ξεκινά στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού και κορυφώνεται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (Laffineur 2005· Cline & Cline 1998· Phillips 2008) με τη δημιουργία ενός πολύ καλά οργανωμένου πλέγματος διαπολιτισμικής αλληλεπίδρασης με πληθώρα υλικών καταλοίπων και μετακινήσεων ιδεών και συμβόλων (Kousoulis & Magliveras 2007α· Crowley 1989).
3. Στην υπόθεση αυτή οδηγούν τα κακότεχνα και χονδροειδή εικονογραφικά χαρακτηριστικά σε κάποια περίπτα του Μπερ, που έχουν βρεθεί στη Λίνδο, στην Κάμειρο, στην Έφεσο και στη Μίλητο (Hölbl 1999: 356-57). Η Webb επισημαίνει ότι ένα ειδώλιο Νεφερτέμ από τη Ρόδο παρουσιάζει σαφείς αναλογίες ως προς την εφύαλση με αγγεία του τοπικού εργαστηρίου (Webb 1978: 9, σημ. 9). Είναι δε χαρακτηριστικό ότι κάποια περίπτα του Νεφερτέμ φέρουν επιγραφές με πολύ σχηματικά, σχεδόν ακατανόητα ιερογλυφικά σημεία.
4. Στην αιγυπτιακή θεογονία, η λεοντοκέφαλη/γατοκέφαλη θεότητα εκπροσωπείται από τη Σεχμέτ και Μπαστέτ, πατρικές θεότητες της Μέμφιδας και Βουβάσιδος αντίστοιχα, κόρες του ηλιακού θεού που φαίνεται να υπηρετούν δύο αντίθετες συμπεριφορές, καταστρεπτική και προφυλακτική, που εναλλάσσονται και σταδιακά συγχωνεύονται (Wilkinson 2003: 177-81). Φυλαχτά με τη μορφή της Σεχμέτ ή της Μπαστέτ ανταλλάσσονταν ως δώρα, προκειμένου να εξασφαλίσουν προστασία απέναντι στους επικίνδυνους δαίμονες που εξαπέλυαν ασθένειες, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες πέντε ημέρες του χρόνου (*επαγόμενες*).
5. Στα τέλη του 7ου και τις αρχές του 6ου αι. π.Χ. τοποθετείται η λειτουργία ενός αντίστοιχου εργαστηρίου στη Ναύκρατη από Έλληνες ή Φοίνικες τεχνίτες, που προμήθευε με αιγυπτιακά την ευρύτερη ανατολική Μεσόγειο και τον αιγαιακό χώρο (Webb 1978: 9· Möller 2000: 113-15).

Βιβλιογραφία

- Altenmüller, H. (1965), *Die Apotropaia und die Götter Mittelägyptens, Eine Typologische und Religionsgeschichtliche Untersuchung der Sogenannten "Zaubermesse" des Mittleren Reichs*. 2 τ. Unpublished Thesis, Munich.
- Αποστολά, Ηλ. (2015), *Διάδραση ιδεών, συμβόλων και πολιτισμών στη Νοτιανατολική Μεσόγειο στον 8ο έως 6ο αιώνα π.Χ.: Υβριδικές και θηριομορφικές οντότητες αιγυπτιακής προέλευσης στον Αιγαιακό κόσμο*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος.
- Åström, P. (1998), 'Relations between Cyprus and the Dodecanese in the Bronze Age', στο S. Dietz και I. Papachristodoulou (eds.), *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhagen, 76-9.
- Blinkenberg, C. (1931), *Lindos. Feuilles de l'acropole. 1902-1914*. I. Les petitsobjets, Berlin.
- Clerc G., Karageorghis V., Lagarce E. και J. Leclant (1976), *Fouilles de Kition*. II. *Objects égyptiens et égyptisants: scarabées, amulettes et figurines en pâte de verre et en faïence, vase plastique en faïence*. Site I et II, Nicosia.
- Cline, E. H. και D. Harris-Cline (1998), *The Aegean and the Orient in the Second Millennium*. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium Cincinnati, 18-20 April 1997. *Aegeum* 18, Liege/Austin:Université de Liège/University of Texas.
- Crowley, J. L.(1989), *The Aegean and the East. An Investigation into the Transference of Artistic Motifs between the Aegean, Egypt and the Near East in the Bronze Age*. SIMA-PB 51, Jonsered.
- Dasen, V. (1993), *Dwarfs in ancient Egypt and Greece*, Oxford.
- Gorton, A.F. (1996), *Egyptian and Egyptianising Scarabs. A Typology of Steatite, Faience, and Paste Scarabs from Punic and Other Mediterranean Sites*, Oxford.
- Herrmann, C. (2002), *Ägyptische Amuletteaus Palästina / Israel II*. *Orbis Biblicus et Orientalis* 184, Freiburg (Schweiz), Göttingen: Universitätsverlag; Vandenhoeck & Ruprecht.
- Herrmann, C. (1994), *Ägyptische Amuletteaus Palästina / Israel I: miteinemAusblick auf ihre Rezeptiondurch das Alte Testament*. *Orbis Biblicus et Orientalis* 138, Freiburg (Schweiz), Göttingen: Universitätsverlag; Vandenhoeck & Ruprecht.
- Herrmann, C. καιT. Staubli (επιμ.) (2010), *1001 Amulett: altägyptischer Zauber, monotheisierteTalismane, säkulare Magie*, Freiburg.
- Hölbl, G. (2005), 'Ägyptisches Kulturgut in der griechischen Welt imfrühenersten Jahrtausendvor Christus (10.-6. Jahrhundert v. Chr.)', στο H. Beck, P.C. Bol και M. Bückling (επιμ.), *ÄgyptenGriechenland Rom: Abwehr und Berührung*, Katalogzur Ausstellungim Städelschen Kunstinstitut Frankfurt, 26.11.2005–26.02.2006, Tübingen, 114–32.
- Hölbl, G. (1999), 'FundeausMilet: VIII. Die Aegyptiaca vom Aphroditetempel auf dem Zeytintepe', *ArchäologischerAnzeiger*, 345–71.
- Hölbl, G. (1994), 'Vorhellenistische Isisfigürchen des ägäischen Raumes, insbesondere von der Insel Rhodos', στο C. Berger, G. Clercκαι N. Grimal (eds.), *Hommages à Jean Leclant Hommages à Jean Leclant* 3, Le Caire, 271-85.
- Hölbl, G. (1986), *Ägyptisches Kulturgut ins phönikischen und punischen Sardinien*, Leiden.
- Hölbl, G. (1979), *Beziehungen der ägyptischen KulturzuAltitalien*. EPRO 62/I, Leiden.
- Jacopi, G. (1931), *Esplorazione archeologica di Camiro 1, Scavinelle necropolis Camiresi 1929–1930*, *Clara Rhodos* 4, Bergamo.
- Jacopi, G. (1932–3), *Esplorazione archeologica di Camiro 2, Clara Rhodos 6–7*, Bergamo.
- Karantzali, E. (2005), 'The Mycenaeans at Ialysos: trading station or Colony?', στο R. Laffineurκαι E. Greco (επιμ.), *Emporia: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*, Proceedings of the 10th International Aegean Conference. *Aegaeum* 25, Liege/Austin:Université de Liège / University of Texas141–50.
- Jansen-Winkel, K. (2001), 'Bild und Charakter der ägyptischen 26. Dynastie', *AltorientalischeForschungen* 28, 165-82. Kousoulis P. & Magliveras K. (επιμ.) (2007a), *Moving Across Borders: Foreign Relations, Religion and Cultural Interactions in Ancient Mediterranean*. *Orientalia Lovaniencia Analecta* 159, Leuven.
- Kousoulis P. & Morenz L. (2007b), 'Ecumene and economy in the horizon of religion: the Egyptian donations to Rhodian sanctuaries', στο M. Fitzenreiter (επιμ.), *Das Heilige und die Ware. Zum Spannungsfeld von Religion und Ökonomie*. IBAES VII, London: Golden House Publications, 179–92.
- Kousoulis P. & Morenz L. (2007b), 'Ecumene and economy in the horizon of religion: the Egyptian donations to Rhodian sanctuaries', στο M. Fitzenreiter (επιμ.), *Das Heilige und die Ware. Zum Spannungsfeld von Religion und Ökonomie*. IBAES VII, London: Golden House Publications, 179–92.
- Kousoulis P. & L. Morenz, 'Epigraphic analysis of some interested material from the Epigraphic Museum of Rhodes' (υπόδημοσίευση).
- Laffineur R. (2005), 'Imports/esports in the Eastern Mediterranean: for a specific methodology', στο: R. Laffineurκαι E. Greco (επιμ.) *Emporia: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean* : proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004. *Aegeum* 25, Liege / Austin: Université de Liège/University of Texas, 53-8.
- Mee, C. (1988), *Rhodes in the Bronze Age*. An Archaeological Survey, Warminster.
- Möller, A. (2000), *Naukratis: Trade in Archaic Greece*, Oxford.
- Παπαζογλου-Μανιουδάκη, Λ. (1982), 'Ανασκαφή του Μινωικού οικισμού στα Τριάντα της Ρόδου', *Αρχαιολογικό Δελτίο* 37 A(1982), 139-87.
- Phillips, J. (2008), *Aegyptiaca on the Island of Crete in Their Chronological Context: A Critical Review*, 2 τόμοι. *Denkschriften der Gesamtkademie* 49, Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean 18, Austrian Academy of Sciences Press, Vienna.
- Pomian, K. (2006), *Historia*. *Naukawobecpamięci*, Lublin.
- Romano J.F. (1989), *The Bes Image in Pharaonic Egypt*, The Graduate School of Arts and Sciences at N.Y.U, New York.
- Schneider, T. (1996), *Lexikon der Pharaonen*, München, 259-61.
- Skon-Jedele, N.J. (1994), *Aigyptiaka: A Catalogue of Egyptian and Egyptianizing Objects Excavated from Greek Archaeological Sites, ca. 1100-525B.C.*, with Historical Commentary. Ph.Ddissertation, Pennsylvania.
- Veleni, P. A. και E. Stefani (επιμ.) (2012), *Greeks and Phoenicians at the Mediterranean Crossroads*, Thessaloniki
- Vercoutter, J. (1945), *Les objets égyptiens et égyptisants du mobilier funéraire carthaginois*, Tunis.
- Villing, A. & Schlotzhauer, U. (2006), 'Naukratis and the Eastern Mediterranean: past, present and future', στο A. Villingκαι U. Schlotzhauer (επιμ.), *Naukratis: Greek Diversity in Egypt*. *Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean*. British Museum Research Publication 162, London, 1-10.
- Vittmann, G. (2003), *Ägypten und die Fremdenim ersten vorchristlichen Jahrtausend*. *Kulturgeschichte der Antiken Welt* 97, Mainz.
- Webb, V. (1978), *Archaic Greek Faience: Miniature Scent Bottles and Related Objects from East Greece, 650-500 B.C.*, Warminster.
- Wilkinson, R. H. (2003), *The complete gods and goddesses of Ancient Egypt*, London.